

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПЕРІОДУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (на матеріалах «Книги обліку членів колгоспу та їхніх родин» села Данина Ніжинського району Чернігівської області)*

На основі аналізу рідкісного документа – «Книги обліку членів колгоспу та їхніх родин» села Данина Ніжинського району Чернігівської області – відтворюються маловідомі сторінки життя українського села в період суцільної колективізації, змальовуються українські характерні типи доби. Спростовуються офіційно установлені стереотипи щодо так званої добровільності й масовості селян у питаннях усунування особистого майна та ставлення їх до більшовицьких експериментів.

Книга документації колгоспу

Спробуємо розглянути всі паперові теки, які творилися упродовж десятиліть у межах окремо взятого одного українського колгоспу і віднайти там головне.

Що це за теки? Перелічу бодай найголовніші. Офіційні документи вищих органів у справі колгоспного будівництва; листування правління з цими вищими органами; протоколи і рішення правління; скарги і прохання колгоспників та рішення за ними; документи: про призначення керівних кадрів середньої ланки (агрономів, зоотехніків, бригадирів, ланкових, завідуючих фермами); навчання колгоспників; придбання колгоспної техніки (автомобільний, тракторний, комбайновий стани); колгоспний дитячий садок; свята і суботники на селі; будови села та прокладання доріг за участю колгоспу; заготівлю хліба та інших продуктів рільництва і тваринництва державі; протоколи колгоспних судів; профспілкове, партійне, комсомольське життя (масив протоколів про діяльність цих організацій). А ще ж – колосальна бухгалтерія (із гектарами, центнерами, зарплатами, позиками, штрафами, преміями, пенсіями...). Перелік цей можна продовжити.

* Роздуми над джерелом.

Таким чином, у всіх цих паперах – історія колгоспного села, долі тих, хто весь вік, від ранньої молодості до глибокої старості, віддав сповна, не раз роками без вихідних, цій специфічній радянській панщині з єдиною надією, що дітям буде жити легше і краще.

Це колосальний історичний матеріал для нащадків, для істориків, краєзнавців, учителів, вихователів, молодих батьків. Страшно подумати, якщо це історичне документальне тло може пропасти.

У селі Данина, що в Ніжинському районі Чернігівської області, на жаль, через нерозсудливість тодішнього активу села все це, або майже все, пропало...

Втім, напевне, в тому був якийсь посыл долі, що дивом вдалося врятувати і зберегти для історії цю надзвичайно важливу документальну теку.

Ця чимала за форматом (А4), у твердій картонній оправі з тканинним корінцем на кілька сотень сторінок книга розграфлена й відтворена поліграфічним способом у формі великої, на цілий двосторінковий розворот, таблиці. Таблиця, що повторюється на кожному з наступних розворотів, має стабільно 22 колонки. І майже всі вони заповнені словами та цифрами.

Як сталося те порятуння?

Ця неповторна книга опинилася в моїх руках цілком випадково. Якось приїхав до рідного села наприкінці 90-х років, коли мої обидва молоді брати-механізатори Іван та Андрій були ще живими. Вони не без гіркоти в голосі й повідомили: «Все, колгоспу в нас більше немає. Свої ж начальники довели до ручки. А потім розгребли, розікрали. Ми ж залишилися без роботи».

Гребли тоді все, що там стояло: корови, свині, коні, трактори, комбайни, машини. Коли вже в добротних стайнях нічого не залишилося, валили стіни, розбирали до фундаментів цеглу. Багато з тих, що «збагатилися» таким вживаним будматеріалом, викладали потім у своїх дворах доріжки до хлівів і... туалетів...

Після добралися й до контори колгоспу. Окрім старих столів та стільців, виносили звідти оберемками й папери. Навіщо? Казали, що згодиться зимою... для розпалу пічок. Зберегли лише зарплатні відомості – вони потрібні були для пенсійних довідок. Все інше – пропало назавжди.

Ніхто тоді не здогадався притримати це безцінне, з історичного погляду, добро й відправити його до районного архіву чи залишити для зберігання у сільраді, допоки вона існуватиме. Для нащадків.

Випадок звів у ту мить із одним небайдужим данинцем, майже ровесником. Він і передав ту «книгу». А з нею й ще одну, що заповнювалася пізніше, вже по війні. Друга книга об'ємніша, бо містить спільну інформацію з усіх трьох данинських колгоспів, об'єднаних у другій половині 40-х років в одну «Дружбу». Щоправда, форма таблиць у ній трохи інша. Та про неї йтиметься пізніше.

Хіба міг здогадуватися, що через багато літ цей товстий за обсягом рукописний конторський документ стане основою для створення одного з розділів книги з історії села Данина, що присвячений колгоспній добі.

Скільки днів працював над читанням, аналізом та узагальненням цього багатющого табличного матеріалу, весь час згадував добрим словом безіменного колгоспного писаря. Його натружена рука виводила кругом ручкою з чорнильним пером чисто й каліграфічно. Тому й читається все легко і просто, чого не завжди скажеш про більшість архівних рукописних документів.

На титулі документа зазначено, що форма таблиць для заповнення та рекомендація до друку їх у такому книжковому варіанті здійснені на підставі постанови Ради народних комісарів СРСР від 20 листопада 1934 року. Отож, україномовний її варіант друкувався у Києві чи Харкові, найімовірніше, у 1935 році, а на села дійшов, швидше за все, у 1936–1937 роках. Підставою для такого твердження є те, що всі дані про данинських колгоспників по 1937 рік включно записувалися однією ручкою і одним почерком. З 1938 року і далі аж до повоєнного часу всі доповнення вносилися іншими почерками та іншими кольорами чорнил.

Варто пояснити, чому називаю цей документ найголовнішим. Тут зібрана вся основна інформація про людей колгоспу. Саме за записами в цих численних таблицях можна відшукати багато даних з історії не лише колгоспу, а й села. З-поміж таких: коли, від кого і скільки заяв надходило для вступу в колгосп (за роками і місяцями); повний склад сімей колгоспників, включаючи всіх членів родини, найстарших і малолітніх,

із зазначенням років їх народження. Окремо подаються дані про суми усупільненого майна та розміри щорічних пайових внесків колгоспників. Є відмітки, щоправда не всюди, про померлих і вибулих із колгоспу, інколи – із зазначенням куди; про відокремлені, здебільшого молоді, сім'ї від головного господарського двору.

Слід уточнити окремі деталі про початки заснування колгоспу, ознайомитися з низкою цифр, уявити яскраві картини, які, за умов ретельного розгляду, переконаний, оживуть зі сторінок неповторного документа.

Важливо наголосити ще на тому, що цінність цього документа не лише в конкретиці окремого села, він передає важливі риси й ознаки загальнонаціональної історії. Адже, як зазначалося вище, напередодні розвалу СРСР тодішні комуністичні ідеологи постаралися, аби всі матеріали, що стосуються колективізації, голодомору (як також доби національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років та періоду німецької окупації України під час Другої світової війни), були вилучені саме з місцевих архівів. Чому з місцевих? Бо саме тут можна віднайти сотні і тисячі конкретних свідчень конкретних людей, яких завжди бракувало на підтвердження чи спростування в наших підручниках, монографіях, науково-популярних виданнях якихось важливих, часом засадничих тез і явищ. Довершили руйнацію архівних колекцій саме цих непростих і неоднозначних періодів нашої історії комуністи вже в роки української незалежності, які за парламентською квотою упродовж останніх років керували архівною справою в Україні по всій її вертикалі – від столиці до районних

центрів. З відома таких горе-керівників багато цих документів було просто знищено.

Проаналізуємо цю неповторну книгу колгоспного життя у світлі таких тем:

- заснування та етапи розвою колгоспу;

- про усупільнене майно;

- перші колгоспники та їхні родини.

Як у Данині засновувався перший колгосп

Користуючись цим документом, при відсутності інших, з достовірною точністю можна ствердити, що перший колгосп у Данині, з іменем Тараса Шевченка, було створено 25 лютого 1931 року. Саме така дата зафіксована на заявах перших колгоспників.

Таких відчайдухів на все село, що об'єднувало на ту пору понад 700 дворів, було 35. Рівно через місяць, 25 березня, заяви написали ще 6 сімей. Таким чином, у колективне господарство записалися господарі із 41 двору. У процентному відношенні це складало 5,9 відсотка від усіх данинських одноосібних господарств.

У той рік мало які села в районі могли похвалитися кращими показниками. Незважаючи на обіцяні владою «молочні ріки й кисільні береги», працюючі й маетні селяни Ніжинської округи віддавна були запалені любов'ю до хутірської України та родинного господарювання на своїх землях.

Оголошуючи 1932-й роком суцільної колективізації в Україні, влада сподівалася, що ситуація в результаті вжитих жорстких акцій помітно поліпшиться. Та результатами була приголомшена. Скажімо, данинський колгосп поповнився за цей увесь рік... лише 18-ма новачками. Та й ті заяви писали мляво. 3 березня – сім заяв, по одній – 25 і 30 березня, останні

дев'ять – аж у квітні, коли посівні роботи були вже в розпалі. Переконавшись, наскільки відрізняються обіцянки влади від її реальних дій, та побачивши на власні очі невтішні результати господарювання в колгоспах, селяни ще активніше стали чинити опір тій «суцільній колективізації». Були випадки, коли після публікацій у пресі визнання партії про перегини окремих партійних комітетів на місцях у питаннях щодо добровільності запису до колгоспів деякі колгоспники забирали написані напередодні заяви. Отож, за два роки переконали всього лише 59 родин.

1933 рік дає цифру 88. Саме стільки виявилось «бажаючих» у Данині вступити до колгоспу того зловісного року. Цифра ця показова. Забравши усе до крихти із зібраного врожаю на власних нивах, таким селянам осмілила після злему опору куркулів влада продиктувала два варіанти поведінки: або вмирати слідом за тими, хто голоду не пережив, або добровільно-примусово написати заяву до колгоспу. Таким чином, на кінець 1933 року в колгоспі ім. Шевченка було вже 147 усупільнених господарств.

Далі показники падають: 1934 – 61 заява, 1935 – 46 заяв. Втім таких, що трималися до кінця, було вже небагато: 1936 року «здалося» п'ять господарів, 1937 – два, 1938 – п'ять, 1939 – два, 1940 – чотири. Із тих, хто і війну пережив без колгоспу, але записався до нього в 1944-му в числі останніх не «околгосплених», було 14 родин.

У цілому на кінець Другої світової війни колгосп імені Шевченка об'єднував 286 дворів, що складало трохи більше 40 відсотків від усіх дворів у селі.

Подібна ситуація була і в інших двох колгоспах Данини, що утворювалися

майже одночасно. Основу колгоспу імені Т. Шевченка склала та південно-східна частина села, що примикає до шляхів на Лосинівку та Шатуру (від центру на Рокиту та Шинкову з Хутірцем). Колгосп імені Петровського формувався довкола вулиць, що примикали до Свиридівки та Кучанівки. А колгосп ім. Ворошилова данинці, що правобіч річки Дівиці, називали «на висилках» (це найвіддаленіші кути за Красним містком – вигони довкола нього, Роги та Новоселиця).

До речі, місток цей називали так у селі задовго до радянської влади. Це давньоукраїнське слово означає красивий, гарний. То був справжній, не трубний, міст для річки Дівиці, що з прадавніх часів колись повноводою перетинала село навпіл. Його громада робила самотужки і своїм коштом ще до 1917 року.

Деякі зауваги щодо другої колгоспної книги, яка заведена була після об'єднання трьох колгоспів в один. Імовірний час записів – до 1951 року. Саме після цього року почали вноситися правки й доповнення іншим чорнилом і почерком. Ця книга об'єднувала записи всіх трьох колгоспів.

Цінність цієї книги у тому, що тут додавалися члени родин, які народилися після війни, включно до 1956 року. Більше поміток про померлих та вибулих. Кількість описаних колгоспних дворів доведена до цифри 625. Після цього додані записи на кількох сторінках (не нумеровані) про родини, які відділилися з основних дворів.

Уточнення до цієї книги таке. В графі про час вступу до колгоспу (якого саме, тут не зазначено) навпроти 26 прізвищ помилково вказується 1930 рік. Тоді в Данині колгоспу не було. Був комнезам (комітет незаможних селян).

Є два аргументи для такого твердження.

Перший. Прізвища комнезамівців, які доводилося зустрічати в архівних документах, якраз і повторюються в списках тих, що помилково записані у графі «рік вступу до колгоспу» як 1930-й.

Другий. У розглянутій вище першій книзі першого колгоспу перші письмові заяви до вступу в колгосп датуються саме січнем 1931-го, жодної помітки, яка б вказувала на рік 1930-й, немає.

Про усупільнене майно

У численній літературі радянської доби питання усупільнення майна селян під час колективізації лукаво замовчувалося або подавалося штрихами, з недомовками.

Почнімо з того, що худобу, яка стояла в стайнях, як-от коні, корови, оформлялося на так званий баланс колгоспу. Втім, що воно означало, те нове слово «усупільнення», кого воно стосувалося й до якої межі такий процес мав відбуватися, селяни насправду так і не знали. Уповноважені все наголошували на слові «добровільно».

Як це все відбувалося і де розміщували те добро, яке нібито добровільно мало передаватися в колективне користування, за умов, коли ні колгоспної контори, ні спільного двору на початках не було?

Першою конторою колгоспу ім. Шевченка стала хата сільського бідняка діда Радивона. Стояла вона якраз навпроти спорудженого вже по війні першого колгоспного гаража, між двома обійстями – баби Максимущихи (Дворських) та баби Софії (Нишпорів). Цей дід, переказують, на radoшах від почутого про те, що тепер бідні стануть багатими, а багаті – бідними, добровільно віддав свою хату

на громадські потреби, а сам перейшов жити до сина поруч.

На вдячність за такий нежданий подарунок більшовицькі активісти зробили діда Радивона конюхом і віддали в його розпорядження добротну й велику стайню куркуля Жижкуна, що мешкав наприкінці тодішньої Шинкової, що поруч із цвинтарем. Цього куркуля, як дуже заможного і непоступливого новій владі, вислали із села в далекі краї ще наприкінці 20-х років, а на обійсті залишився жити колишній його наймит Василь на прізвисько Скачок. Бездітний куркуль так полюбив свого молодого наймитасироту, що напередодні своєї висилки і одруження наймита відписав йому свою хату. Вона була в селі чи не кращою, і під залізом. Ще так дорого укрита була хіба що хата колишнього сільського старости за німців Івана Кулика (Бруса). От господарське приміщення цього обійстя і стало першою філією колгоспу, де ставили відразу навесні 1931-го усупільнених коней.

Також у селі кажуть, що в недобру годину активісти вирішили розмістити у Жижкуновій садибі колгоспну конюшню. Цілком очевидно, що дух репресованого власника витав над тим обійстям і однієї ночі таки помстився кривдникам. Конюшня враз запалала – там заживо згоріли 20 коней, які ще вчора були у власності когось із заможних селян. Той умисний підпал стався у великодню ніч. Данинці якраз поверталися з храму із посвяченими пасками і традиційно прямували різними вулицями на центральний цвинтар – передати по дві крашанки покійникам. За спомином очевидця Івана Івановича Ковалю, людей найбільше вразили обгорілі розпухлі туші безневинних коней, від яких дуже смерділо на все село.

Повертаючись до принципів усупільнення, варто наголосити, що в Данині їх виробили такими: записуєшся в колгосп – хата залишається твоєю, а на спільну справу даєш із власного господарства те, що забажаєш; не хочеш іти до колгоспу – півхати розвалюємо і забираємо все, що в господарстві.

Виходить, саме господарські будівлі, худоба та інвентар таких непоступливих данинців, як Мозговий Іван Петрович, про якого йшлося в окремому параграфі розділу «Куркулі», та ще з десятків інших, хто не захотів принципово записуватися до колгоспу, ставали основою усупільненого майна першого колгоспу. Те майно кваліфікувалося за двома видами: неподільне та пайове. Неподільним вважалися господарські будівлі або розібраний і перевезений на колгоспне місце будівельний матеріал, а пайовим – вартість переданої худоби за тодішніми державними розцінками.

Таким чином, ціною питання вступу до колгоспу було: вартість усупільненого майна (подільного та неподільного) і сума вступного внеску.

Із вступним внеском все зрозуміло: до колгоспної каси належало відразу внести кожному при написанні заяви 15 крб. А от із майном за принципом однаковості не виходило. До колгоспу найбільш охоче вступали якраз ті, в кого ні в дворі, ні за душею нічого не було. Передусім це колишні комнезамівці, які в останні роки трохи розжилися під час активної участі в акціях розкуркулення своїх же односельців, а також невинуваті бідняки, а то й ледарі, яких добрі господарі в селі віддавна не поважали. У першому списку таких найбільше. Їх приймали і без усупільненого майна, лише з одною сумою вступного внеску.

Та на початку назвемо тих, хто прийшов до колгоспу із дуже вагомим «приданим». Такими були передусім бездітні або малосімейні господарі, у яких не було потреби тратити багато грошей. Першим тут слід назвати Калюжного Омелька П. (1878 р. н.), його дружину Саньку Окс. (1878 р. н.) та їхнього сина Андрія (1917 р. н.). Загальна сума майна, яке передала ця родина до колгоспу, – 563 крб. (169,90 – неподільного та 393,10 – пайового). Такої великої суми більше ніде в записах цієї книги не зустрічається. Подружжя Мірошників – Іван Федорович (1889 р. н.) та Маруся З. (1892 р. н.), без дітей, здали майна на суму 400 крб. Винятком із багатодітних сімей – щедрих здавачів – можна вважати родину Подольця Івана Степановича (1892 р. н.) та його дружини Васьки Петрівни. Вони вступили до колгоспу з п'ятьма дітьми: Тетяною (1919 р. н.), Петром, (1922 р. н.), Анастасом (1926 р. н.), Ольгою (1932 р. н.) та Галиною (1934 р. н.) і відважилися віддати майна на суму 450 крб.

Переважну більшість перших колгоспників складали ті, сума майнових внесків яких коливалася від 150 крб. і менше. Але досить значна частка була тих, які не вносили нічого.

Звідси випливає, що від початку формування колгоспів, діяльність яких базувалася на основі колективної праці, колективної власності і колективного заробітку, розподілюваного майже порівну, нівелювалися ті критерії, які б спонукали кожного працювати краще, результативніше. У спільному котлі переварювалися в зародку й зникали назавжди всі ініціативи, розчинялися особистості, зникало вболівання кожного за кінцевий результат. Тому й працювали в

компанії з такими, хто віддавна не звик до роботи, ніби з примусу, під невсипним наглядом новоспечених «осавулів» із числа секретарів парткомів та бригадирів. Цим і пояснюються ті нелади колгоспного життя, про які так рясно повідомляли районні газети.

Перші колгоспники та їхні родини

Листаю цю колгоспну книгу книг, вдивляюся у списки перших колгоспників. Прагну між рукописними рядками відтворити обриси тих із старших, кого ще малим запам'ятав живими, а з їхніми внуками, такими ж босоногими й обідраними, грався під дворами «в колгоспи». Основою ж колгоспу ставала рідна вулиця Шинкова, де раніше так тісно, одна поміж одну, стояли майже однакові оселі, криті соломною.

Восьмеро Мірошників. Першим у списку записана родина Мірошника Івана Т. (1905 р. н.) та його дружини Параски Х. (1906 р. н.). За ними йдуть шестеро їхніх дітей: Тетяна (1930 р. н.), Галина (1931 р. н.), Петро (1932 р. н.), Микола (1935 р. н.), Грицько (1937 р. н.), Іван (1941 р. н.). На дворіщі цього багатодітного господаря в 60-ті роки залишився Петро, із синами якого ходив до школи.

Ревик від діда Оксентія. А ось ще одна багатодітна родина, майже сусіди через дорогу – Мозговий Оксентій Остапович (1908 р. н.) та його дружина Віра Федорівна (1910 р. н.). До колгоспу вони приписали і батьків господаря – Остапа С. та Уляну С., обоє 1879 р. н., і шестеро своїх дітей – Марусю (1926 р. н.), Миколу (1928 р. н.), Параску (1931 р. н.), Івана (1936 р. н.), Григорія (1938 р. н.), Архипа (1941 р. н.). І тепер бачу перед собою обличчя діда Оксентія – завжди усміхнене, приязне. Це справжній типаж старого українського

козака-запорожця – поважного, з довгими вусами і люлькою в зубах, яку в селі в нас називали «муштуком». Дід Оксентій дуже любив дітей – своїх і чужих. Не раз, бувало, прийде до нас у двір і роздасть кожному або по яблучку з власного саду, або по цукерці, завбачливо купленій у сільській крамниці. Кожного наділяв добрим словом і ласкою. Мене, найменшого, він часто брав на руки або садив на коліна й запитував: «А давай, Коля, ревиків ловити». Що означало те суто данинське слово «ревик», що так урізалось в дитячу пам'ять, – і досі розгадую. Бо в жодному словнику його немає. А спитати вже ні в кого...

З розростанням колгоспу кілька селянських господарств, що стояли навпроти нас, переселили в середині 60-х під рудку за хутірцем, яку весною заливала своїми зайвими водами примхлива Дівиця. Переселили й діда Оксентія. Із таких там формувався новий хутірець. Оксентійові, Витенкові, Роневі. Так називалися по-вуличному ті родини. Та дід Оксентій часто приходив звідти на своє колишне дворище й ніколи не минав нашої хати. З моїми батьками він приятелював до останніх днів свого довгого життя.

Баба Максимущица. А ось сусіди правобіч нашої хати – Дворський Павло Данилович та дружина Маруся Ониськівна, обоє 1887 р. н. Їхні доньки Катерина (1923 р. н.) та Параска (1925 р. н.) виростили з моєю матір'ю, а вийшовши заміж, зберегли на все життя ту дитячу дружбу. На їхньому дворіщі залишився жити син Грицько (1941 р. н.), з дітьми якого Лідою, Галиною, Володею ми разом ходили до школи. Баба Маруся доживала при синові довго. Була дуже доброзичливою до людей і подільчивою.

Коли наша корова-годувальниця ішла в запуск, молоко від своєї корови вона ділила й на наш двір. Це в неї ще від тих передвоєнних часів, коли моя мати залишилася сама сиротою. В зимі, було, нерідко тихо постукає до матері в хату та й запропонує: «Пішли, Галю, зі мною до лісу, хмизу назбираємо. А то замерзнеш одна в нетопленій хаті». Була дуже віруючою. Коли в 1962 році привселюдно розбирали під клуб наш знаменитий Свято-Троїцький храм, вона чи не першою прорвала кордон міліції, що оточив церву, і визволила з-під «арешту» кілька ікон, які надійно заховала в хліві «до кращих часів», а в хаті виставила одну, найбільшу – Святого Серафима. Коли ми цілим кутком бешкетували під двором або робили якусь шкоду і баба Маруся неспроможна була одна втихомирити нас (батьки ж зранку до ночі на колгоспному полі), тоді вона застосовувала запасну «артилерію» – кликала на поміч Святого Серафима, щоб він насварився на нас своїм великим вказівним пальцем. Ми тієї ікони боялися, і це спрацьовувало. Пізніше з образом того святого, що виявився цілющим, приключилася драматична історія, яка варта окремої розповіді.

Гімн Україні діда Петрика. Із перших колгоспних багатодітних родин неподалік від обійстя мого діда Івана Петровича Мозгового стояла хата Петриків – Петра Самойловича та Марусі Опанасівни, обое 1890 р. н. У колгоспному журналі записано аж дев'ятеро їхніх дітей: Палажка (1912 р. н.), Павло (1913 р. н.), Оришка (1916 р. н.), Петро (1918 р. н.), Грицько (1920 р. н.), Мотря (1922 р. н.), Василь (1925 р. н.), Іван (1927 р. н.), Яків (1930 р. н.). На початку 60-х діду Петрику виповнилося лише 70, а здавався він

мені столітнім старцем-казкарем. Так само, будучи переселеним на вулицю Садову, цей дідусь часто приходив під наш двір посидіти «на лавочці». Ми, дітвора, любили слухати його розповіді про козацькі часи. А найбільш шанованою ним піснею була та, яку, не вагаючись, хоча й притишено, співав у селі лише він, – «Ще не вмерла Україна...». Тоді той білобородий дідусь та й ми, його малолітні слухачі, не могли й здогадуватись, що пройде багато років, як перестане існувати і колгоспна система, і та країна, в якій народилися. А та пісня про «ще не вмерлу Україну», яку виводив старий притишеним голосом у роки хрущовської відлиги, стане державним гімном знову посталої Української держави.

Дід Котьолок і бабка Йошка. Не можу не згадати найближчих сусідів нашого обійстя лівобіч. Тут господарювало подружжя Дворських – Федот (1892 р. н.) та Марфа (1899 р. н.), які записалися до колгоспу в 1934-му. Дітей вони не мали, але з ними мешкала старша сестра Марфи Медвідь Явдоха. Судячи з прізвища, сестри були шатурянками. Ці дві бабусі запам'яталися мені різними. Вели вони по війні відлюдний спосіб життя, з односельцями спілкувалися мало. Через те й сусіди зрідка заходили до їхнього обійстя. Щоправда, постійним і бажаним гостем у них був дід Котьолок. Так ми назвали одного безногого старця. Кожного раннього літа, коли чорноземна грязюка на сільських вулицях нарешті висихала, він однією ногою і двома костиллями беззмінно відмірював нашу Шинкову від Дівичького Шляху по дорозі на Шатуру. Збираючи по селу милостиню, він перед переходом в інше село зупинявся на перепочинок на кілька днів у цих бабусь. Звідки він

був – ніхто не знав. Але переказували про нього в краї дивну історію. Усю війну був на фронті, а під кінець отримав тяжке поранення. У госпіталі відрізали йому одну ногу вище коліна, тому лікувався довго й додому повертався вже на костилях через кілька місяців, як війна закінчилася. Коли добрався, нарешті, до краю свого села, довідався, що його жінка, не дочекавшись чоловіка з війни, прийняла до себе якогось прийшлого, нежонатого. Старий розвернувся і гордо пішов, куди очі бачать. Так він став старцем, ходячи на костилях від села до села нашої округи. Запам'яталася його шапка-ушанка, що літньої пори закривала весь лоб, і великий котелок на військовому поясному реміні, заповнений харчами. Той котелок нагадував нам про війну. Тому ми й прозвали його «Дід Котьолок». Щоразу, коли він вибирався з хати баби Марфи обходити чергову вулицю села, ми супроводжували загадкового прибульця галасливою юрбою, вигукуючи: «Дід Котьолок, дід Котьолок, а чи буде війна?». Він весь час мовчав, прискорюючи свій одноногий крок. А коли ми вже діймали його своїми недоречними викриками, зупинявся, поволі обертався в наш бік і довго дивився сумним докірливим поглядом... Одного літа ми визирали діда Котьолка від Зеленої неділі аж до Спаса. Та він відтоді селом уже більше не проходив... Марфа була добра і спокійна, з дітьми приязна. А Явдоха нам, малим, завжди нагадувала бабу-ягу. Тільки в тієї була мітла, а наша сусідка ніколи не випускала з рук свого довгого костура. Вона зрідка виходила під двір, дивилася на перехожих з-під лоба і завжди погрозово махала в наш бік своїм костуром, коли ми її дражнили. Ту бабку Йошку, як ми її називали, дуже

незлюбила наша корова Кукла. Бувало, як повертається з паші увечері, так і норовить забігти до цього двору, аби буцнути лобом неприязну бабку. Раз Кукла за нею мало не в хату забігла та рогами кілька разів стукала в щойно зачинені перед нею двері, поки ми її не спровадили до свого двору. Що то за тварина була, що так добре розбиралася в людях!..

Колій на весь куток. До близьких сусідів відношу й Вовкогона Терешка Ан. та його дружину Христю Леонідівну (обоє 1909 р. н.). Це бездітне подружжя влада відносила до підкуркульників, бо записалися в колгосп лише 1935 року. Дід Терешко був надійним другом нашої родини, оскільки доводився моєму батькові двоюрідним братом по материній лінії. Запам'ятав його з дитинства за двома характеристиками. Він вважався найбільш начитаним і найбільш грамотним самоуком у нашому селі. Можна без вагань ствердити, що в тодішній сільській бібліотеці не було книжки, яку б дід Терешко не прочитав. Дуже любив перевіряти в нас, школярів молодших класів, набуті на уроках знання та озадачувати своїми незвичними завданнями. Скажімо, відкрити атлас світу для школяра й спонукати визначити, скільки кілометрів від Києва до Стамбула. А коли ми оторопіло здвигали плечима, він м'яко журихав учителів фразою: «І чому учать вас у тій школі?!». Потім брав до рук лінійку, зосереджено міряв відстань у міліметрах від цих двох міст, перемножував на заданий масштаб карти й урочисто оголошував результат. Такі домашні олімпіади дуже любили мій старший брат Іван та його одноліток і друг Кугут Микола. Мене ж дід готував для публічних виступів і спонукав швидко проказувати по кільканадцять разів підряд дивнувату

фразу: «Читає, чи читав ти Тичину?». Дивнувалою була тим, що тут містилося аж п'ять літер «ч» – спробуй вимовляти їх швидко, не спотикаючись. І якщо мій язик заплітався на черговому «ч», він так само тихо, але серйозно журих: «Сьогодні ти, Коля, не витягуєш на оратора. Готуйся, наступного разу перевірю». Я ж, дисциплінований змалку, боязко чекав з дня на день приходу діда Терешка, повторюючи часто ту задану ним фразу. Ще дід Терешко вважався єдиним на цілий куток колієм. Господарі, у яких було багато дітей, вигодовували по двоє поросят на рік: одне заколювали напередодні Різдва, друге – перед Паскою. Отож, у цьому пору в діда Терешка було багато роботи. Домовлятися з ним слід було заздалегідь, аби потрапити в його щільний графік. Грошей за свою роботу в людей дід не брав, але не відмовлявся від кусника сала та м'яса, які обов'язково загортав у газету кожен господар за подяку, запрошуючи колія «на свіжину» (так називали в селі церемонію першої сімейної вечері з цієї нагоди). З цієї причини його дружина Христя ніколи не мала мороки в домашньому господарстві із свиньми – свіжину в міру їхніх малих потреб чоловік приносив із цього звичного для нього підробітку. Слід відзначити, що колій із діда Терешка був нікудишний. На підтвердження – ну хоча б ось цей випадок, який запам'ятався. Заходить дід Терешко в хату зі своїм уже використаним шойно колієм і з відчуттям виконаного найголовнішого чину наказує матері: «Ну, Галько, давай п'ятдесят грам, щоб не змерзнути далі». Це означало, що перед обсмалюванням поросяти він обов'язково мав спожити трохи горілки. Поки пив, за компанію з батьком, наш напівзаколений річний кабан раптом

схопився на ноги і став, ніби як п'яний, бігати по двору та кричати без тями, мов навіжений. Мати в плач і в крик на Терешка: «Що ж ти за колій такий? Зроби ж щось, Бога ради!». Дід Терешко замість того, щоб схопитися та швидко довершити ту свою неякісно зроблену справу, сидить за столом, тримаючи в руках чарку, та спокійно відказує на те матері: «Не журися! То нащо ти вигодувала такого кабанища, що й мій колій не взяв його з першого разу. Та він все одно дійде, а я ще трохи підкріплюся. Не вперше таке приключується...».

* * *

Від перших років української незалежності в селах нашого краю усталилася ніким не писана традиція. Де б хто, далеко чи близько, не опинився, якими б справами не був обтяжений, обов'язково має бути присутнім «на гробках». Так на Чернігівщині називають перші два дні за тиждень після Великодня, коли всім миром виходимо на могили предків, – поминати їх.

Сама та неповторна церемонія поминок лавами за кутами села або колгоспними ланками, за якими були закріплені наші матері, і які ми у дивний спосіб однозгідності формуємо тепер самі для відбування спільної тризни, потребує, втім, окремого опису. Тут лише додам: щоразу, кладучи цукерки чи солодощі на сім прибраних напередодні цього дня могил своїх найближчих із родини, обов'язково підходжу й до місць спочинку наших давніх сусідів-старожилів.

Вони лежать тут поруч, як і жили та працювали гуртом на одному кутку села. Тепер уже в уяві виринають перед очима їхні образи. Щиро усміхнений, із козацькими вусами дід Оксентій; добра

й подільчива баба Максимущиха; баба Марфа зі своєю мовчазною сестрою Явдохою; козацько-патріотичний дід Павло; одноногий дід Котьолок, могила якого, втім, невідома; неупокорена випробуваннями долі сестра куркуля Івана Мозгового Ольга Кишеня (Мозгова) – вона на шлях-іллічанському цвинтарі. А ще – десятки інших, кого застав, із ким спілкувався у тій непростій епосі і запам'ятав назавжди живими. Щоразу у мовчазній молитві до Бога прошу й для них царства небесного та прощення за

кривди, що без злого умислу міг завдати словами, помислами чи діями...

ЛІТЕРАТУРА

1. Книга обліку членів колгоспу та їхніх родин: у 2-х частинах. Почато 1931 – закінчено 1959. – 560 с. + 480 с. // Домашній архів автора. – Тека «Данина. Колективізація».

Микола ТИМОШИК

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри журналістики
Київського національного
університету культури і мистецтв

Оголошуючи 1932-й роком суцільної колективізації в Україні, влада сподівалася, що ситуація в результаті вжитих жорстких акцій помітно поліпшиться. Та результатами була приголомшена. Скажімо, данинський колгосп поповнився за цей увесь рік... лише 18-ма новачками. Та й ті заяви писали мляво. З березня – сім заяв, по одній – 25 і 30 березня, останні дев'ять – аж у квітні, коли посівні роботи були вже в розпалі. Переконавшись, наскільки відрізняються обіцянки влади від її реальних дій, та побачивши на власні очі невтішні результати господарювання в колгоспах, селяни ще активніше стали чинити опір тій «суцільній колективізації». Були випадки, коли після публікацій у пресі визнання партії про перегини окремих партійних комітетів на місцях у питаннях щодо добровільності запису до колгоспів деякі колгоспники забирали написані напередодні заяви.